

A nevek jelölte metaforikus tér Gion Nándor Testvérem, Joáb című regényében

(Értelmezéstörténeti mozzanatok) A Gion-regény egyidejű olvasásának lényegi mozzanata aktualitásának és valóságreferenciáinak dekódolása/dekódolhatósága volt. A Forum Könyvkiadó 1968-as regénypályázatának díjnyertes alkotása a regényidő „felismerhetősége” miatt került komoly ideológiai – tehát nem irodalmi vagy esztétikai – viták pergőtüzébe. A korszak közmegegyezéssel/öncenzurált értékrendje ugyanis nem tűrte jól a regény közvetítette direktséget; megnevező, feltáró és a korszak társadalmi optimizmusát leromboló, szükségszerűen dezilluzionáló beszédmódját.

Értését nagyban befolyásolta az adott társadalom- és irodalomtörténeti szituáció: egyrészt 1968 jelene, amelynek eseményeit és lecsapódásait a regény dokumentumszerűen rögzíti, másrészt „újregény” mivolta; korszak-, azaz (más szóval) paradigmaváltó jellege. Megjelenésével az a hiány töltődött fel, amelyet egy irodalmi műfaj – a regény – elhanyagolható jelenvalósága (a „betöltetlen tér”¹ jelensége) okozott a hatvanas évek térségi magyar irodalmában: a maga eljárásrendszerével a Gion-regény ugyanis a „saját tér”-ről szóló beszéd változatát teremtette meg. Ebben az elbeszélői nyelvben ismerte fel a kritika egyrészt a realista regény eszköztárát, másrészt az „ellenregény” effektusait. Az előző szempont szerint az volt a lényeges, hogy megfelel-e a mű világa a tényleges világ képének (pl. a korrupció folyamata tényleg úgy zajlik-e a valóságban, mint a regényben), a második értelmezői perspektíva pedig a mű valóságosságát vizsgálta, hogy a hétköznapi költőienetlen világából milyen eljárások révén alkotott esztétikailag szuverén (vagyis hiteles) regényvilágot – e szempont a hétköznapiságból létkérdés-variáció-

¹ „Az embert is körülveheti tárgyak merőben zsúfolt világa, s ha ezek a tárgyak nem jelentenek többlet számára a nagyon is esetleges használati értéknél, pusztán rendeltetésnél, ha a tárgyak nem kelnek életre, ha az ember nem képes személyes kapcsolatot teremteni velük, csak zsúfolt úr tátong körülötte: a tér betöltetlen marad.” Major Nándor *Dél* című regényének fülszövege, 1965

kat transzformáló eljárásait emeli ki; provokatív mivoltát értékmozzanatként jelöli meg.

A mű 1982-es második kiadása és évtizedeket átívelő újraolvasásai elsősorban aktuális jelentéseit, az egykori jelenre utaló provokációit és új regényként való megnyilatkozásait törölték, módosították. A század utolsó évtizedében a *Testvérem*, *Joáb* sem ellenregény-jellegét, sem provokatív mivoltát nem mutatja fel, hiszen átalakultak és módosultak azok az érték kategóriák, amelyekkel a regénybeli hősök (valójában – s ez majd bizonyításra kerül – antihősök) opozícióban álltak. Értelmezése mindinkább egyfajta nemzedéki tudat és emlékezet függvényévé vált. A XX–XXI. század fordulópontján azonban új perspektíva nyílt befogadása előtt. Ugyanis a regényidő, amely egybeesett megjelenésének valóságidejével, az elmúlt évtizedek során egyre inkább „történelmiesült” a befogadó tudatában. Nem a mű lett történelmivé, hanem a korszak kiemelt világa, amely sorsfordító jelentőségűvé vált a térség (az itt konstituálódott szocialista világrend) jövője és az itt élő emberek sorsának alakulása szempontjából. Befogadása ennek az értelmezési távlatnak, az olvasó történelmi tudatának függvényében képzelhető el. Hangsúlyozottan *ma*, ugyanakkor a regényvilágok szerveződése, szöveg háttere és utalásrendszere mindig is kínálta a realizmuson és az ellenregényen túlmutató jelentés-alternatívákat. A regénybeli nevek és megnevezések ugyanis olyannyira kifejező módon mutatnak háttérnarratívákra, mindenekelőtt bibliai tartalmakra, hogy elképzelhetetlen az értelmező tekintet átsiklása felettük. Már a cím, s benne mindkét elem keresztény mitológiai tartalmakra (a [Káin–]testvérség és a Joáb-történet) irányítja a figyelmünket, s csak az öncenzurált világértés jelenségével magyarázható, hogy a korabeli értelmezők – túljutva a regény provokatív realizmusa kiváltotta vitákon (elképzelhető: 1968-ban a „nép hősei”-ről mint közönséges martalócokról, a felszabadítókról mint gyilkosokról, az élkommunistákról mint közönséges tolvajokról, a politikai vezetőkről mint korrumpált csalókról, a városi kisemberről pedig mint cinkos résztvevőről etc. beszél) – megelégedtek a Joáb név elsődleges – a regényben inkább elfedő, mintsem magyarázó – jelentésével: a háború előtt így hívták a környék leggazdagabb földbirtokosát, aki visszaélt hatalmával.

(*A nevek jelölte metaforikus tér*) A Gion-regény szereplőinek nevei ún. másodlagos metaforák – azaz önmagukban, a hétköznapi nyelvhasználatban már nem hívják elő a hozzájuk kapcsolódó tartalmakat –, de meghatározott (pl. irodalmi) kontextusban (vissza)metaforizálódnak, s történet (vagy történetek) helyett állnak. Mindez azt a felismerést jelenti, miszerint az „új realista” és „ellenregény”-nek titulált Joáb-regény mögött konstituálódott (mindig is létezett) egy másik, a(z) (akkori) jelen kérdéseit a múltba vetítő, annak mítoszi világértésére, történelmi és irodalmi szövegtapasztalataira hagyatkozó

virtuális regény is: a rossz vezér és hívei, illetve az általuk létrehozott világ pusztulástörténete.

A „testvérem” invokatív (azaz: egyszerre felhívó-megszólító-megnevező) jellegű címelem; a mű primer jelentésszintjéről értelmezve az ironia próza-nyelvét jelöli, hiszen egyértelműen tematizálja a megfélemlítésre és a cin-kosságra épülő világrend létjogosultságát a regénytérben (amely egy fiktív kisváros, annyi nyomként funkcionáló valóságelemmel, hogy egyértelműen bejelölhető lenne a térképen: az író szülőhelyével azonos): „Sokat járhatok az építőhelyekre, mindenféle emberrel találkozom, és – ezt észrevettem – ezek a mindenféle emberek egy kicsit félnek tőlem. Valaki mindig rosszul épít valamit, és ezért fél tőlem, és az emberek sok mindent tesznek és mondanak, hogyha meg vannak ijedve. Sokat lehet tanulni a megijedt emberektől.” (Gion 1982. 14.) – reflektál a jelenségre a hős-elbeszélő. Ugyanezt a jelenséget erősítik meg a regény másik tipikus szereplőjének, a hatalmával folytonosan visszaélő (pl. nem fizet a boltban) Akilev rendőrfőnök szavai: „jó annak, akitől félnek az emberek” (14). A Káin-testvérség és a „keresztény testvér” jelentésköre a játékgyár padlásán lakozó különc Török Ádám „nevezetes” beszédében lép diskurzusba egymással. A feldühödött munkások (a munkavédelmi előírások és jogok semmibevétele miatt két társuk megzavarodik a kipárolgó benzingőztől) számára a gyárudvarban megtartott spontán beszéde során szól a „szép dolgok”-ról, arról, hogy az embereknek szükségük van álmokra és mesékre, s hogy hinni tudjanak ezekben. Azaz: hogy feloldódjanak, s eggyé váljanak valamely magasztos eszmében. Az eszmék visszajára fordulása, „megmerevedése” azonban szükségszerűen az elvtelenség létformájába torkollik. Nem véletlen, hogy épp az eszménytelen életre való ráismertetés pillanatában kezdik a munkások játékbábukkal (a mesék tárgyasululásának fizikai értelemben vett jeleivel) dobálni a beszélőt, aki ezután az önfeláldozás gesztusával („még csak a kezét sem emelte maga elé” [96]) tűri a létezőre törő atrocitást. Hózsza Éva (Hózsza 2004. 69.) a regény jelenkori újraolvasása és -értelmezése során ezt a magatartást a krisztusi magatartás jelentéskörével azonosítja. A „keresztény testvérség” jelentéseire hivatkozik maga Török Ádám is, amikor az őt megszáno fiatalok, a narrátor Tom és barátai megmosdatják, és magához térítik a kútnál: „A szerencsétlenek vigasza, hogy szenvedéseikben társaik vannak. [...] Az ember örül, ha látja, hogy társai és testvérei vannak” (Gion 1982. 97). A fejtegetéseire érkező válasz nemcsak az eszmék devalválódásának definíciója, de a korszak kórtörténeti diagnózisa is: „Akar a kutya a maga testvére lenni. [...] A mesékből ma már nem lehet megélni, erről igazán meggyőződhetett. Leszünk inkább annak a testvérei, aki naponta legalább kétszer megetet bennünket. Akár a Joábok testvérei is” (97).

A „Joábok”-ra való általános érvényű hivatkozás a mű kulcsjelenetében – ha eddig nem alakult volna ki ez a befogadói felismerés – kétséget kizáróan idézi be a primer Joáb-történet és -jelentés mellé a bibliai Joáb-történetet. A gazdasági és származási alapon hatalommal bíró földbirtokos neve analógiás alapon lesz a kisvárosi hatalmat jelen időben kézben tartó két személy, Milački városelnök (Joáb I) és a kocsmáros (Joáb II) ragadványneve. A politikai és a gazdasági hatalom összefonódása és korrumpálódása mindkettejük történetében jelentős. A városelnök apja volt az a Milački Iván, aki tisztázatlan úton (feltehetően rablásra való felbújtás, orgazdaság révén) jutott jelentősebb vagyonhoz, társadalmi pozícióját pedig cinkosainak (pl. a különöc Török Ádám azonos nevű és rablógyilkos nagybátyjának) rendőrkézre juttatásával erősítette meg. A regény jelen idejében Joáb I fordított érvénnyel képezi le apja történetét: politikai pozícióját használja fel meggazdagodásához. Tomot, a regénybeli mesélőt (miután különböző eszközökkel korrumpálta) közvetítőként alkalmazza, miközben a nyugati vendégmunkás és devizaüzér (tehát az eseményekbe ismét egyfajta peremegzisztenciából [mint amilyen a betyárlét volt korábban!] beavatkozó) Fehér Lóval (neve is a nyugati szubkultúrára utal: a White Horse italnév magyarra fordítása) üzletel.

Joáb II, a dúsgazdag kocsmáros pedig ún. „nagy ember” volt a háború idején. Élkommunistaként – az akkor szintén politikai funkcionárius Török Ádámmal együtt – a városháza udvarára hordatja a népellenességnek és háborús bűnösnek nyilvánított német etnikum vagyontárgyait. Az idealista politikust megtestesítő Török Ádám azonban rájön, hogy az így elkobzott értékek nem a „szegény nép” kezébe, hanem elvtársa tulajdonába vándorolnak át. Ekkorra tehető Török Ádám önmagával történő meg hasonlása és a társadalomból való kiszorulása. Nem véletlen, hogy neve Ádám: a paradicsomból kiűzetett. Története ugyanis a bibliai kiűzetéstörténet modern változata, azzal, hogy ő a „kommunista paradicsom” világából és kvázi jólétéből távolítottatott el. A fanatikus idealista, a különöc és bolond szerep azonban egyéb praetextusokat is jelentésadó szereppel idéz a szövegbe. Ilyen az udvari bolond szerepe (pl. Lear király bolondjáé), amely egyedül alkalmas e végsőig bekeményedett és elviselhetetlenné vált világban arra, hogy büntetlenül az igazságra irányítsa a figyelmet. Ő az egyetlen pl., akit a bolti eladó Kovács Pali nem pofoz meg, amikor lopáson ér az önkiszolgálóban. Török Ádám ugyanis szó szerint értelmezi a marxizmus tanait, pl. a kollektív tulajdonról szóló elméletet. Szerepe épp ezért nem annyira komikus, mint inkább ironikus. Saját környezete és világa működési mechanizmusainak leleplezéséhez, a görbe tükör felállításához ad lehetőséget. Nem véletlen az sem, hogy épp ő mutatja meg Tomnak a birkák vágóhídi kivégzésjelenetét: egy újabb mitológiai aspektussal gazdagítja a történetet. A birkalét azonban e világban nem elsősorban az áldozati, hanem a baromlét jelenségével azonos. Ennek mibenlétéről is ő világosítja fel

a mesélőt: „Meg sem nyikkannak, amikor elfolyik a vérük. Minden más állat küzd az életéért, vagy legalábbis teli torokból ordít. A kecske például úgy ordít, hogy majd megszakad az ember szíve, ha hallja. A birka azonban meg se nyikkan” (49). (Pomogáts Béla a mű 2000-ben történő újraolvasásakor már a tömegmediális jelentést, „a bárányok hallgatnak”-effektust is beemeli az értelmezésébe.) Török Ádám megveti ezt a „birkamagatartást”, miként analógiás képződményét, a metafora hasonlítottját, azaz saját közösségét is. (A mészáros neve egyébként Szlimák. Tom szerint inkább borkereskedőnek vélhetni, mintsem mészárosnak, vagyis a „gazság elfedi orcáját”, az álarc és másnak mutatkozás értelme kapcsolódik alakjához.)

Tom, a központi szereplő, a narrátor-hős, akinek a szemével látjuk az eseményeket (mondjuk ki ezen a ponton: neve a kétkedés, a hitetlenség metaforája) először háritó magatartást tanúsít: „Ronda látvány volt...” (71). Szlen ges kifejezéssel szólva: „el szeretne húzni” az események mellett. Egy kérdés azonban megakasztja benne az elutasítás és az elfedés gyors pszichikai reakcióit: „A bárányok sem védekeznek?” (71) A bárányok hallgatásában ugyanis saját és nemzedéke sorsának kilátástalanságát ismeri fel. Társaival folyton Joáb II kocsmájában időznek, sült halat esznek és vörösbort isznak, Opatot, a sánta pincért ugratják, aki a magyarok ellen elkövetett megtorlások idején rendőrfőnök volt (s közöttük van Kovács Pali, akinek az apját megölték!), tőmondatokban világot rengető eseményekről beszélgetnek (pl. ’68 aktualitása kapcsán, hogy lesz-e háború), és szenvtelen közönnyel mondanak le saját sorsuk megváltoztatásának igényéről. Nyelvük a hazugság megegyezései formanyelve. Az egymás bűneiről való mindentudás és annak elhallgatása tartja össze közösségüket. Úgy beszélnek a környezetükben zajló eseményekről, mintha azok az élet legtermészetesebb folyamányai volnának:

„– Joáb I pénzt kínál neked. Dinárt márkáért.

Azt vártam, hogy a Fehér Ló meglepődik, de nem lepődött meg, mosolygott, a fejét csóválta, és azt mondta:

– Ő már az ötödik, aki pénzt kínál” (89).

A mai befogadó számára a műnek ez a jelentésrétege közvetíti a legdöbbenetesebb tartalmakat. Olyan kistörténetekkel, magánmitológiákkal szembesül, amelyek híján vannak a pozitív hős és jelentés fogalmának. Ahol nem funkcionálnak ezek a jelentések. A mai olvasó számára ugyanis nem nyilatkozik már meg az a nemzedéki értelmezéslehetőség, miszerint a regényhősök az őket körülvevő világgal szemben megteremtik a maguk belső ellenvilágát. A mai olvasó azzal szembesül, azt a folyamatot érti meg, miszerint a megjelenített társadalmi erők bekebelezik, magukévá teszik a körülöttük levő világot a benne élő emberekkel együtt úgy, hogy azok a legkisebb ellenállást sem tanúsítják, mi több, cinkos és cinikus részvevőkké válnak. Mint Tom és társai. Talán csak Kovács Pali, akinek az apja áldozatul esett a magyarok

ellen elkövetett 44-es megtorlások során, tesz olykor egy-egy rendszerellenes, magát a világgal szemben identifikáló megjegyzést. Róla azonban épp legjobb barátjának, Tomnak kellene beszúgnia a rendőrségen. Egyébként ez az egyetlen olyan korrumpálási kísérlet Tom identitását illetően, amelynek során nem hagyja magát egyértelműen befolyásolni. Az összes többi esetben belemegy a játékba. Joáb I-től – az emberek megfélemlítésén alapuló – jól jövedelmező építésellenőri állást fogad el, közvetít az elnök és a Fehér Ló között zajló devizaüzletben, megfelelő részesedés ellenében visszalopja Török Ádám-tól Joáb II pénzét. Török Ádám ugyanis – az elvtárs, a testvériség közösségi tartalmaira hivatkozva (hogyan visszajuttassa a népnek!) – eltulajdonít Joáb II-től bizonyos összeget. Joáb II feljelenteni nem meri, mert az tud róla egyet s mást. Tom tette a Káin-testvérség jelentését idézi ismét, hiszen ő az egyetlen a városban, akiben Török Ádám feltétel nélkül megbízik. Tom az erkölcsi nihil legmélyebb szakadékait Máriával, beteg kedvesével való viszonyában járja meg. Mária neve a sorsszerűségnek való kiszolgáltatottság, a férfi/fiú általi predesztináltság jelentését közvetíti. Pomogáts Béla írja róla: „A maga esendőségében, naiv emberi tisztaságában szinte törvényszerűen kerül a vesztesek, a megcsalottak, a boldogtalanok közé” (Pomogáts 2000. 32.). Tom felemelhetné, megmenthetné azzal, ha feleségül veszi – ehelyett azonban magára hagyja az összeomlásban, és inkább Zsuzsannához (ismét egy metaforikus teret nyitó név!) jár, akit ugyan nem szeret, sem nőként, sem intellektuálisan nem becsül sokra, de „nincsenek különösebb követelései” (Gion 1982. 46.) – nem kell törődni vele lelki értelemben.

A regény primer jelentéstartalmai mögé beemelt Joáb-perspektíva (Salamon király összeesküvő/cselező, végül a király által megöletett hadvezérének története) tehát negatív kilátást jelent, a térségi lét perspektívátlanságát. A Joáb-világ és a térségben konstituálódott világrend analógiáját mutatja fel, annak bukásban, leromlásban és végső pusztulásban végződő jövőképét, pontosabban jövőtlenségét. A Joáb név megidézte bibliai történet a regényben megképzett jelen világ jövőre utaló metaforája. A XX. század utolsó évtizedében keletkezett értelmezések rendre regisztrálják a „beteljesült jóslat” jelentésadó szerepét a *Testvérem*, *Joáb* újraolvasó stratégiáiban. A kilencvenes évek térségi történéseinek jelen ideje a Joáb-kor jövő idejével azonosítható. Jelenünk történelmét kutatja hát, aki a Gion-regényt értelmezi. S a történelmi regénynek mintha éppen ezek – a múlt valamely korszakának utánképzése és jelentésadás szolgálatába állítása, történelmi elbeszélés(ek) jelenléte mint háttérnarratíva, múltba transzportált jelen érdekű kérdés etc. – volnának műfajkonstruáló elemei. A történelmi regény műfajkonstrukciója azonban a Gion-regény esetében nem a mű elsődleges (tehát a realista ellenregényként értelmezhető szövegvilágban), hanem a bibliai nevek nyitotta metaforikus terében képződik meg. A *Testvérem*, *Joáb* jelen idejű története mögött tehát

egy a bibliai idöket és történeteket utánképzö, azzal a jelen történéseit és lehetőségeit értelmezö, a bibliai világértés tapasztalataira hagyatkozó virtuális történelmi elbeszélésnyom húzódik.

(*A Joáb-történet múltja*) A Joáb-történet időbeli képlékenységet és kitágíthatóságát mutatja, miszerint az 1997. évi *Ez a nap a miénk* című regényében Gion Nándor megírja a *Testvérem, Joáb*ban zajló események előtörténetét – egyik főhőse az a Török Ádám, akit mint rablógyilkost tart számon a folklór-emlékezet, s akiről egy balladaszerű történet a másik műben is elhangzik. A *Testvérem, Joáb* ilyen értelemben egy történelmi regényciklus (*Latroknak is játszott*) szövegekőzi vonzata.

A VI. Névtudományi Konferencián (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.) elhangzott előadás szerkesztett változata

Kiadások

Gion Nándor (1969): *Testvérem, Joáb*. Forum, Újvidék

Gion Nándor (1982): *Testvérem, Joáb*. Forum, Újvidék

Gion Nándor (1997): *Ez a nap a miénk*. Osiris Kiadó, Budapest

Irodalom

Bányai János (1969): Reinkarnáció avagy mit rejteget egy gondolatjel. *Új Symposion*, [1969.] 51–52., 9–10.

Bányai János (1970): A realista regény felé. *Híd*, [1970.] 3. 324–328.

Bányai János (1970): A felfedezés regényei. *Híd*, [1970.] 5. 469–480.

Bányai János (1982): Utószó = Gion Nándor: *Testvérem, Joáb*. Forum, Újvidék, 141–149.

Bányai János (2003): Gion Nándor = B. J. *Egyre kevesebb talán*. Forum, Újvidék, 180–183.

Bence Erika (2000): Prózaforma, aktualitás, kánon. *Hungarológiai Közlemények*, [2000.] 2., 34–39.

Bori Imre (1969): Kommentárok egy regényhez. *Új Symposion*, [1969.] 51–52., 2–7.

Bosnyák István (1969): Diplomáciai „etika” és értelmiségi etika. *Új Symposion*, [1969.] 51–52., 11.

Fehér Kálmán (1969): Szocialista telepátia avagy cenzori kirendeltség. *Új Symposion*, [1969.] 51–52., 15.

Gerold László (1969): Véleményem a közleményről. *Új Symposion*, [1969.] 51–52., 14.

Gerold László (1970): Szenvtelenség és légkör. *Új Symposion*, [1970.] 6., 26.

Hajdú Mihály (2003): *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó, Bp.

Hózsa Éva (2004): A beszédes Török Ádámok zárt tárgyalása = H. É. *Idevonzott irodalom*. Grafoprodukt, Szabadka, 68–73.

- Katona Edit (2005): Beszélő nevek, névhangulat és fordítás = Merre tart a magyar névtudomány? A nyelvészeti kutatás útjai. In: *Hungarológiai Közlemények*, [2005.] 2., 102–110.
- Nagy Miklós (2001): Az írói névadás Jókai késői regényeiben. In: *Irodalomtörténet*, [2001.] 4., 554–563.
- Pomogáts Béla (2000): A bárányok hallgatása – Gion Nándor regényéről egykor és most. *Hungarológiai Közlemények*, [2000.] 2., 27–34.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2003): A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben = *Hang és szöveg*. Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben. Szerk.: Bednaries Gábor–Bengi László–Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy-Maszák Mihály. Osiris Kiadó, Bp.
- Utasi Csaba (1969): Felszólalás. *Új Symposium*, [1969.] 51–52., 14.

